

Geografia i granice

Joan Vicente Rufí, Antoni Durà

Geografia. Geopolityka i granice

„Prawo #4. Granica jest peryferyjnym organem państwa (...) i bierze udział we wszystkich transformacjach organizmu państwa” - tymi dobitnymi słowami wyraził się Friedrich Ratzel w nie mniej wymownym dziele *Die Gesetze des raumlichen Wachstums des Staaten* (1896, pl. Prawa ekspansji terytorialnej państw). Ratzel był jednym z pionierów akademickiej instytucjonalizacji geografii, dał początek jednej z najważniejszych szkół geograficznych oraz zainspirował inne subdyscypliny i koncepty takie, jak geografia polityczna, geopolityka, czy przestrzeń życiowa (*Lebensraum*). W cytowanym tekście, który ma zaledwie parę stron, słowo „granica” pojawia się aż 39 razy, pokazując jak ważny jest ten koncept dla jego teorii dotyczącej terytorium, społeczeństwa i państwa, które to znajdowały się w centrum jego zainteresowań. Co więcej, i co zapewne jest ważniejsze, tekst pokazuje kluczowe znaczenie oraz złożoność granicy geograficznej aktualne do dnia dzisiejszego. Celem niniejszego tekstu jest zaś prześledzenie związku pomiędzy geografią jako dyscypliną i granicą jako obiektem naukowym. Kluczowym zatem jest przeanalizowanie pokrótce wybranych aspektów z rozwoju geografii w XX wieku. Jednym z najbardziej intensywnych epizodów w historii tej dyscypliny była współpraca pomiędzy geografiami polityczną a geopolityką, w której Ratzel odegrał mimowolnie rolę wspólnego mianownika. Krótko mówiąc, za sprawą takich autorów takich, jak Rudolph Kjellen lub Karl Haushofer, zniekształcone idee Ratzela zasiły teoretycznie niemiecką geopolitykę w latach 1920-1945, a zatem podczas nazistowskich działań terytorialnych. Upadek reżimu z okresu II wojny światowej pociągnął za sobą upadek struktury akademickiej, która go podtrzymywała, wliczając w to liczne prace z zakresu geografii politycznej oraz geopolityki, które zdawały się być ideologicznie skażone (Carl Sauer nazwał nawet geopolitykę „bękarcą córką geografii”). W rezultacie, od połowy lat 40. ubiegłego wieku, geografia polityczna i geopolityka właściwie zniknęły z publicznego dyskursu. Niewiele prac naukowych opublikowano pod ich szyldem, a te które ukazały się zawsze podejmowały próby odcięcia się od stanowisk ideologicznych oraz umocnienia aspektów naukowych i deskryptywnych. Pociągnęło to za sobą

reperkursje, które, jak zobaczymy, dotyczyły badania nad granicami aż do lat 70./80. zeszłego wieku.

Problem kresów (*frontires*) interesował zatem geografię od początku jej instytucjonalizacji w XIX wieku jako współczesnej dyscypliny. Co więcej, studia nad granicami w zakresie teorii, jak i badań stosowanych rozwijały się intensywnie w różnych dyscyplinach, takich jak nauki polityczne, prawo, ekonomia, historia, socjologia czy antropologia. Logicznie rzecz ujmując, ewolucja idei, do której geografia się przyczyniła, odpowiada kontekstowi, w którym idee te były rozwijane i problemom pojawiającym się na każdym etapie rozwoju. Co więcej, różnorodność także powinna być uwzględniona w debatach, które wzięły się z kulturowych punktów widzenia różnych krajów, przyczyniających się do naukowego rozwoju dyscypliny.

Można wyróżnić pięć etapów: początkowy (XIX wiek - początek XX wieku), odpowiadający początkom geografii politycznej; 1914-1945 -znaczony refleksją dotyczącą dwóch wojen światowych i ich okoliczności; 1945-65 - szukający ogólnych modeli oraz propozycji postępowania [badawczego]; 1965-1989 - powiązany z wyłonieniem się geopolityki krytycznej oraz od 1989 - mający na celu rewizję pojęcia „granicy” w ramach globalizacji, transformacji spowodowanych końcem zimnej wojny oraz wprowadzeniem nowych perspektyw (współpracy kulturowej, społecznej, ekonomicznej, transgranicznej etc.). Tych pięć etapów pokazuje ciągłość, a także rozłamy powiązane w dużej mierze z ewolucją państwa powestafalskiego w kontekście systemu światowego oraz powiązanego z nim znaczenia koncepcji państwowości.

Geografia i granice: pięć etapów relacji

a) Etap początkowy trwa od połowy XIX wieku do początku XX wieku. Europa przeżywała wówczas głębokie zmiany geopolityczne, a w wielu rejonach świata granice dopiero się formowały, co było związane z dynamiką konsolidacyjną państw narodowych i kolonizacji. W tym kontekście niemiecka geografia karmiła się renomowanymi ideami ekologii, kładąc podwaliny pod geografię polityczną i tym samym oferując pierwszą refleksję nad organiczną logiką natury i zachowania państwa, z Ratzelem jako głównym teoretykiem (Ratzel, 1897). Ellen Semple (1911), która była amerykańską uczennicą Ratzela, rozważała, że granice fizyczne (pustynie, łańcuchy górskie) są bardziej

adekwatne od tych ustalonych „sztucznie” w bardziej zhumanizowanej przestrzeni, pomimo tego, iż brała pod uwagę naciski, jakie wywierały na granice czynniki „kulturowe” (czyli historyczne). Z drugiej strony, Elisée Réclus, francuski geògraf – anarchista, któremu było blisko do uniwersalistycznych i federalistycznych pomysłów Pierre’a Josepha Proudhona i który żył w tych samych czasach co Ratzel, odrzucał istnienie naturalnych granic, denuncjonując taki koncept za uzasadnienie dla ekspansywnej polityki państwowej (Réclus, 1905-1908). Taki sam punkt widzenia został przyjęty na początku XX wieku przez francuski posybilizm geograficzny, popularyzowany przez Paula Vidal de la Blache’a i jego uczniów, którzy podkreślali znaczenie geohistorycznego komponentu w kształtowaniu się i ewolucji granic. Tej idei bronił też Camille Vallaux w pracy, która jest uważana za podwaliny francuskiej geografii politycznej (Vallaux, 1911). Lucien Febvre, historyk Szkoły Annales, któremu blisko było do pomysłów Vidala, przyjął również taką perspektywę w jednej ze swoich najważniejszych prac (Febvre, 1922).

Posybilizm w amerykańskiej geografii także przez pierwszych trzydzieści lat XX wieku prezentował geohistoryczną perspektywę. Na przykład Richard Hartshorne (1936) zaproponował klasyfikację (na granice „antecedentne”, „pionierskie” czy „subsekwentne”) powiązaną ze stopniem zaawansowania rozwoju osadnictwa, nazywanego przez niego „krajobrazem kulturowym”. Podsumowując, wymienieni autorzy, oraz wielu innych, zostali zdefiniowani przez scenariusze debaty teoretycznej, która ciągnęła się przez ponad sto lat.

b) Druga faza (1914-1945) jest mocno teoretycznie powiązana z pierwszą. Dwie wojny światowe doprowadziły do ważnego uczestnictwa geografii w wydarzeniach, które radykalnie zmieniły mapę świata. Wyłonienie się geopolityki, jako argumentu naukowego oraz jako praktyki politycznej, doprowadziło w rękach zwolenników Ratzela najpierw do sukcesu, a później do upadku tej subdyscypliny, jej argumentacji i koncepcji. W tym okresie granice raczej zdają się być instrumentem niż faktem. Podążając za myślą Ratzela i jego organicystycznymi postulatami, można wizualizować granicę jako „skórę” państwa, określającą oraz skupiającą w sobie największą wrażliwość, jednocześnie nieustannie dostosowując się do ciała, które zakrywa, jego wzrostu bądź kurczenia się. W tej instrumentalnej perspektywie argumentacja dotycząca naturalnego, kulturowego, historycznego czy politycznego charakteru granic i ich umiejscowienia przecina się z ich teoretycznymi i empirycznymi podwalinami.

[Escriba aquí]

Paradoksalnie, w tym samym czasie istniały silnie symboliczne i esencjalistyczne ujęcia granic: jedne referowały tożsamość zbiorową i sakralizację państwowego terytorium, podczas gdy inne były naznaczone wyraźnym pragmatyzmem i taktycyzmem. Zostały zakreślone na przykład na terytoriach powstałych w wyniku zniknięcia Imperium Osmańskiego czy w rozważaniach oraz konsekwencjach Traktatu Wersalskiego, w przypadku którego geografowie tacy, jak Albert De Martonne, Halford Mackinder czy Isaiah Bowman, odegrali znaczną rolę (na marginesie ich działalności naukowej). Ich rola mogła być podobna do tej, którą odegrali Karl Haushofer, Otto Maull czy Walter Christaller w Niemczech w latach 20. i 30. zeszłego wieku.

Krótko mówiąc, jest to okres intensywnych prac empirycznych i teoretycznych (Minghi, 1963), w którym pojawiły się relewantne propozycje systematyzacji, takie jak już wspomnianego Harsthorne'a czy francuskiego geografa Jacquesa Ancela (1938), który klasyfikował granice na równoważni pomiędzy „masami” i „siłami”. Niezliczone analizy „przed” i „po”, odnoszące się do transformacji spowodowanej końcem I wojny światowej, także zostały opublikowane w tym czasie.

c) Trzecia faza wpisuje się w powstanie nowego porządku międzynarodowego (powołanie Organizacji Narodów Zjednoczonych, podział na bloki, odrzucenie geopolityki przez środowiska naukowe, pierwsze kroki ku integracji europejskiej), które nastąpiło w tym samym czasie, co silne przeorientowanie się geografii w stronę podejść mniej skupionych na geohistorycznym wyjaśnieniu procesów przestrzennych, a bardziej zainteresowanych — podążając za paradygmatem neopozytywistycznym — sformułowaniem teorii zapewniających rozwiązania dla problemów i polityki planowania przestrzennego (np. związanych z powołaniem do istnienia międzynarodowych granic morskich). Ta *Nowa Geografia*, uprawiana głównie przez Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię, oznaczała także przewrót w obrębie studiów nad granicami. W pracy zbiorowej Juliana Minghi (1963) autorzy, tacy jak Samuel W. Boggs (1940) czy August Lösch (1954-1940, niemiecka edycja; chociaż Lösch nie był geografem, miał ogromny wpływ na dyscyplinę), prezentują na przykład swoje poglądy na ekonomiczno-terytorialny wpływ granic i ich systematyzację. Te perspektywy przyniosły nowe i interesujące wizje przestrzeni, szczególnie ważne dla relacji transgranicznych na poziomie lokalnym i regionalnym, które, jak zobaczymy, utworzą jedną z najważniejszych współczesnych ram badawczych.

Inną cechą tego okresu jest ukucie koncepcji państwa jako „kontenera” — dla społeczeństwa, ekonomii, państwowości — rozwijanej przez Szkołę Amerykańską pod przewodnictwem Harsthorne’a (Taylor, 1985). Granica jest tu ujęta w kategoriach limitu, a niekoniecznie jako punkt kontaktu, i są podkreślone jej funkcjonalne aspekty. Ta perspektywa będzie stanowiła podstawę dla, jak to zdefiniuje parę dekad później John Agnew (1994, 2008), „pułapki terytorialnej”, hegemonistycznej wizji terytorium zbudowanego jako mozaika z państw określonych i oddzielonych od siebie daną granicą.

d) Sytuacja globalnego niezadowolenia (dekolonizacja, krytyka wielonarodowego kapitalizmu, narastający odzew bloku wschodniego, walki o prawa cywilne, miejskie, środowiskowe, osobiste itd.) charakteryzująca lata 60. XX wieku zwróciła dyscyplinę ku jej nowemu etapowi (1965-1989), w którym doszło do powrotu geografii politycznej zasilanej teoriami krytycznymi zalewającymi wszystkie nauki społeczne. W tych ramach analiza granic przywróciła do życia geohistoryczne spojrzenie, kładąc nacisk na dynamikę sił.

W tym okresie frankofońska geografia miała ogromny wkład w rozwój dyscypliny, zasadniczy dla zrozumienia powrotu geopolityki i ogólniej wpływów marksistowskich w naukach społecznych. Wokół Yvesa Lacoste’a i magazynu *Hérodote* toczyły się kluczowe debaty dotyczące wspomnianych zagadnień, jednak nie miały one specjalnego znaczenia dla problematyki granic aż do lat 80., kiedy pojawiły się na przykład prace Michela Fouchera (1988). Warto wspomnieć też o wkładzie Andre-Louisa Sanguina (1977), Claudea Reffestina i Pierrea Guichoneta (1974), zaoferujących innowacyjne spojrzenie na ewolucję granic oraz klucz do odczytywania relacji transgranicznych, zwłaszcza w Europie Zachodniej, która zaczęła definiować oraz wzmacniać wspólne instytucje i współpracę między państwami.

W kontekście anglosaskim można zaobserwować podążanie w różnych kierunkach. Niektóre podejścia były zakorzenione w tradycji kulturalistycznej, w środowisku, w którym rozkwitały studia humanistyczne tworzone przez autorów takich, jak Julian Minghi (1963) wskazujący na „krajobrazy” przygraniczne czy John R. Prescott wyznaczający kanony w polu conceptualnym, wprowadzając na przykład rozróżnienie pomiędzy *border*, *boundary* i *frontier* (Prescott 1987). Z drugiej strony, perspektywy „krytyczne”, „postkolonialne” itd. w latach 80. dostarczyły nieskończenie wiele nowych podejść, inspirujących znaczną część refleksji naukowych w kolejnych dwóch dekadach.

e) Ostatnia faza, rozpoczynająca się w 1989 upadkiem Muru Berlińskiego, odpowiada globalizacji oraz utworzeniu nowych, znacznych bloków regionalnych. Geografia odkrywa, że ogłoszone zniknięcie granic nie nastąpiło, ale ma miejsce proces głębokiej i szybkiej redefinicji ich natury i funkcji. Podejścia geograficzne w tym okresie znacznie się różnicują, co objawia się wielością szkół i motywów: podejście geopolityczne jest teraz uzupełniane innymi perspektywami, takimi jak geografia kultury, której blisko do antropologii czy ujęć ekonomicznych i społecznych, zainteresowanych takimi aspektami, jak spójność terytorialna lub współpraca transgraniczna. David Newman (2003b) w tekście zadedykowanym granicom społeczno-kulturowym, mającym na celu uporanie się z koncepcją granicy, proponuje cztery „kształtujące się” pola studiów, które dość precyzyjnie syntetyzują współczesne kierunki badań. Newman wskazuje na wyłaniające się hierarchie państwowe i lokalne, na granice społeczno-kulturowe i politykę tożsamości, na zarządzanie granicami i na „świat bez granic” (pisany w cudzysłowie przez autora).

Do tych pól można zakwalifikować najważniejszych autorów, motywy i koncepty. Na przykład należy koniecznie wspomnieć o Doreen Massey (1991), Neilu Brennerze (1999) czy Johnie Agnew (1994, 2008) i ich refleksjach nad związkami między globalizacją, skalami terytorialnymi czy tożsamością (od indywidualnej do klasowej) oraz nad ich wpływem na państwa i ich suwerenność (która znów, nieoczekiwanie, jest kluczowym konceptem). Agnew, jak już zostało wspomniane, skupia się na granicach państwowych i ich (de)konstrukcji. Z perspektywy kulturalistycznej i w podejściach antropologicznych teksty źródłowe zostały napisane przez wspomnianego wcześniej Davida Newmana (2003a, 2003b) czy Anssi Paasi’ego z Finlandii (1996). Paasi jest jednym z czołowych badaczy zajmujących się odrodzeniem nacjonalizmu (subpaństwowego bądź apañstwowego). Zagadnienie to łączy się z neoregionalizmem, wokół którego refleksję teoretyczną rozwija w Europie między innymi Michael Keating (1998). Wymienione pola mogą zostać wpisane w kontekst odrodzenia się zainteresowania geopolityką w świecie naukowym i granicą jako jej kluczowym przedmiotem. Jest to widoczne zwłaszcza w tekstach Newmana i Paasi (1998), Kramscha (2004), Kolossova (2005) czy van Houtuma (2005).

Wreszcie, Europa oferuje zdecydowanie uprzywilejowane ramy, podobnie jak Ameryka Północna, dla teorii oraz badań nad współczesnymi granicami. Europa była laboratorium „zniknięcia” granic, dziedziną pracy na relacjach transgranicznymi oraz współpracą

[Escriba aquí]

transgraniczną i wreszcie przykładem oporu przed całkowitą eliminacją granic. Istnieją niezliczone badania odnoszące się do geografii Unii Europejskiej i jej granic. Aby przywołać kilka, warto wspomnieć o pracach Trippl (2010), Scotta (2012) czy Sohna i Reitela (2016), skupiających się zwłaszcza na relacjach transgranicznych oraz ich wpływie na lokalne i regionalne skale.

Rekomendowana literatura

Agnew, J. (2008). *Borders on the mind: Re-framing border thinking*. "Ethics and Global Politics"; 1 (4): 175-191.

Ancel, J. (1938). *Géographie des frontières*. Paris: Gallimard.

Fawcett, C. B. (1918). *Frontiers: A Study in Political Geography*. Oxford: Clarendon Press.

Foucher, M. (1988). *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*. Paris: Fayard.

Hartshorne, R. (1936). *Suggestions on the terminology of political boundaries*. "Annals of the Association of American Geographers"; 26: 56-57.

Kolosov, V. (2005). *Border studies: Changing perspectives and theoretical approaches*. "Geopolitics"; 10 (4): 606–632.

Minghi, J. V. (1963). *Boundary studies in political geography*. "Annals of the Association of American Geographers"; 53 (3): 407–428.

Newman, D. (2003a). *On Borders and Power: A Theoretical Framework*. "Journal of Borderland Studies"; 18 (1): 13–25.

Paasi, A. (1996). *Territories, boundaries, and consciousness: The changing geographies of the Finnish-Russian boundary*. Chichester: Wiley and Sons.

Prescott, J.V.R. (1987). *Political Boundaries and Frontiers*. London: Unwin Hyman.

Raffestin, C. (1986). *Eléments pour une théorie de la frontière*. "Diogène"; 34 (134): 3-21.

Ratzel, F. (1896). *Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten*. "Petermanns Geographische Mitteilungen"; 42: 97-107.

Scott J. W. (2012). *European Politics of Borders, Border Symbolism and Cross-Border Cooperation*. W: Wilson T., Donnan H. (Ed), *A Companion to Border Studies*. Hoboken: Wiley-Blackwell Publishing: 83-99.

Vallaux, C. (1911). *Géographie sociale. Le sol et l'État*. Paris: Doin.

Van Houtum H. (2005). *The Geopolitics of Borders and Boundaries*. "Geopolitics"; 10 (4): 672-679.

Bibliografia

Agnew, J. (1994). *The territorial trap: The geographical assumptions in international relations theory*. "Review of International Political Economy"; 1: 53–80.

Agnew, J. (2008). *Borders on the mind: Re-framing border thinking*. "Ethics and Global Politics"; 1 (4): 175-191.

Ancel, J. (1938). *Géographie des frontières*. Paris: Gallimard.

Anderson, J., O'Dowd, L. (1999). *Borders, border regions and territoriality: contradictory meanings, changing significance*. "Regional Studies"; 33 (7): 593-604.

Bauder, H. (2011). *Toward a Critical Geography of the Border: Engaging the Dialectic of Practice and Meaning*. "Annals of the Association of American Geographers"; 101 (5): 1126-1139.

Boggs, S. W. (1940). *International boundaries*. New York: Columbia University Press.

Brenner, N. (1999). *Globalization as reterritorialization: the re-scaling of urban governance in the European Union*. "Urban Studies"; 36 (3): 431-451.

Bufon, M. (1993). *Cultural and social dimensions of borderlands: The case of the Italo-Slovene trans-border area*. "GeoJournal"; 30 (3): 235-240.

Fawcett, C. B. (1918). *Frontiers: A Study in Political Geography*. Oxford: Clarendon Press.

Febvre, L. (1922). *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*. Paris: La Renaissance du Livre.

Foucher, M. (1988). *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*. Paris: Fayard.

Guichonnet, P., Raffestin, C. (1974). *Géographie des frontières*. Paris: Presses Universitaires de France.

Hartshorne, R. (1936). *Suggestions on the terminology of political boundaries*. "Annals of the Association of American Geographers"; 26: 56-57.

[Escriba aquí]

Hooper, B., Kramsch, O. (Ed), (2004). *Cross-border governance in the European Union*. London: Routledge.

Keating, M. (1998). *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*. Northampton: Edward Elgar Publishing.

Kolosov, V. (2005). *Border studies: Changing perspectives and theoretical approaches*. "Geopolitics"; 10 (4): 606–632.

Lösch A. (1954). *The economics of location*. New Haven: Yale University Press.

Massey, D. (1991). *A global sense of place*. "Marxism Today"; 35 (6): 24–29.

Medeiros, E. (2011). *(Re)defining the Euroregion Concept*. "European Planning Studies"; 19 (1): 141-158.

Minghi, J. V. (1963). *Boundary studies in political geography*. "Annals of the Association of American Geographers"; 53 (3): 407–428.

Newman, D., Paasi, A. (1998). *Fences and neighbours in the postmodern world: Boundary narratives in political geography*. "Progress in Human Geography"; 22: 186–207.

Newman, D. (2003a). *On Borders and Power: A Theoretical Framework*. "Journal of Borderland Studies"; 18 (1): 13–25.

Newman, D. (2003b). *Boundaries*. W: J. Agnew, K. Mitchell, G. Toal (Ed), *A Companion to Political Geography*. London: Blackwell Publishing Ltd: 302-314.

Paasi, A. (1996). *Territories, boundaries, and consciousness: The changing geographies of the Finnish-Russian boundary*. Chichester: Wiley and Sons.

Pounds, N. (1951). *The Origin of the Idea of Natural Frontiers in France*. "Annals of the Association of American Geographers"; 41 (2): 146–157.

Prescott, J.V.R. (1987). *Political Boundaries and Frontiers*. London: Unwin Hyman.

Raffestin, C. (1986). *Éléments pour une théorie de la frontière*. "Diogène"; 34 (134): 3-21.

Ratzel, F. (1897). *Politische Geographie*. München and Leipzig: Oldenbourg.

Ratzel, F. (1896). *Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten*. "Petermanns Geographische Mitteilungen"; 42: 97-107.

Réclus, E. (1905-1908). *L'homme et la Terre*. 6 Vol. Paris: Librairie Universelle.

Sanguin, A. L. (1977). *La géographie politique*. Paris: Presses Universitaires de France.

[Escriba aquí]

Scott J. W. (2012). *European Politics of Borders, Border Symbolism and Cross-Border Cooperation*. W: Wilson T., Donnan H. (Ed), *A Companion to Border Studies*. Hoboken: Wiley-Blackwell Publishing: 83-99.

Semple, E. C. (1911). *Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthro-Geography*. New York: Henry Holt & Co.

Sohn, C., Reitel, B. (2016). *The role of national states in the construction of cross-border metropolitan regions in Europe: A scalar approach*. "European Urban and Regional Studies"; 23 (3): 306-321.

Taylor, P. J. (1985). *Political geography: world-economy, nation-state and locality*. London-New York: Longman.

Tripp M. (2010). *Developing Cross-Border Regional Innovation Systems: Key Factors and Challenges*. "Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie"; 101 (2): 150–160.

Vallaux , C. (1911). *Géographie sociale. Le sol et l'État*. Paris: Doin.

Van Houtum H. (2005). *The Geopolitics of Borders and Boundaries*."Geopolitics"; 10 (4): 672-679.